Journal of Islamic Mysticism
Print ISSN: 2538-5135 Online ISSN:2980-8421
erfanmag.ir
Scientific Association of Islamic Mysticism of Iran

A Closer Look at the Image of the Safavid-Period Sufi Shaykhs Through Antonio Gramsci's Theory of Hegemony

Mahsa Kazempour[1] | Masroureh Mokhtari[2]✉ | Asgar Salahi[3]

1. Phd Student, The Department of Persian Language and Litera, University of Mohaghegh Ardebili/ E-mail: mahsa.kazempour7272@gmail.com
2. Corresponding Author, Professor, the Department of Persian Language and Litera, Faculty of Literature and Humanities, University of Mohaghegh Ardebili/ E-mail: mmokhtari@uma.ac.ir
3. Associate Professor, The Department of Persian Language and Litera, Faculty of Literature and Humanities, University of Mohaghegh Ardebili/ E-mail: a_salahi@uma.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received 13 September 2023
Accepted 19 February 2024
Published online 30 December 2024

Keywords:
Sufi Shaykhs, Safavid Era, Hegemony, Antonio Gramsci.

ABSTRACT

Sufism has stood as one of the most profound and transformative intellectual currents in Islamic history, undergoing many evolutions across the ages—periods of flourishing and prominence, as well as times of marginalization and decline. Using an analytical-descriptive method and drawing upon various reliable sources, the present article examines the image of the Sufi shaykh during the Safavid era with an emphasis on Antonio Gramsci's theory of hegemony. This study reveals that during the Safavid period, a range of cultural, social, economic, ideological, political, and religious factors acted as mechanisms of power, contributing to the flourishing of Iranian Sufism and the creation of a hegemonic group. According to Gramsci, hegemony manifests primarily through persuasion and public consent rather than coercion. This article demonstrates that during the Safavid era, elements such as the behavioral culture of Sufi shaykhs and respect for others served as tools of cultural hegemony. Similarly, things like serving a prominent shaykh and discipleship-based promotion on the one hand, and attributing miracles to Sufi shaykhs, tracing lineage to renowned masters, and expressing certain inclinations similar to great Sufis on the other hand, functioned as elements of social and ideological hegemony, respectively. Additionally, political, religious, and economic hegemony were established through factors such as hierarchical status, spiritual sanctity, and financial influence, all of which played critical roles in garnering public support and guidance. Among these, ideological hegemony emerged as the most influential in empowering Sufi shaykhs during the Safavid era.

Cite this article: Kazempour, Mahsa, Mokhtari, Masroureh, Salahi, Asgar. (2024). A Closer Look at the Image of the Safavid-Period Sufi Shaykhs Through Antonio Gramsci's Theory of Hegemony. *Journal of Islamic Mysticism*, 16 (31), 177-197. DOI: http//doi.org/10.22034/16.31.11

© The Author(s). Publisher: Scientific Association of Islamic Mysticism of Iran.
DOI: http//doi.org/10.22034/16.31.11

Extended Abstract

Introduction

The Safavid era (1501-1736) represents a crucial period in Iranian history when Sufism played a significant role in shaping social, political and religious dynamics. This research examines how Sufi shaykhs maintained and exercised power through various hegemonic mechanisms as theorized by Antonio Gramsci. Our study particularly focuses on how consent rather than mere coercion enabled Sufi orders to achieve cultural and ideological leadership in society.

Research Findings

This study identifies some of the key dimensions of Sufi hegemony during the Safavid period:

1. Dimensions of Cultural Hegemony:
- Impressive behavioral culture and ethical conduct of the shaykhs
- Respect shown by the shaykhs to others regardless of social status
- Their practices of asceticism and self-denial
- Their avoidance of worldly pleasures and desires

2. Dimensions of Social (Civil) Hegemony:
- Receiving endorsement from influential figures and scholars
- Being promoted by disciples and followers
- Association with prestigious spiritual lineages

3. Dimensions of Ideological Hegemony:
- Attribution of miraculous powers (*karāmāt*) to shaykhs
- Fear and reverence inspired by the shaykhs' spiritual authority
- Connection to established Sufi orders and traditions
- Claims of Divine inspiration and spiritual revelation

4. Dimensions of Political Hegemony:
- Relationship with ruling authorities
- Political influence through spiritual authority
- Mediation between rulers and subjects

5. Dimensions of Religious Hegemony:
- Sacred status attributed to the Sufi shaykhs
- Integration of Sufi practices with Shīʿī Islam
- Role in religious education and guidance

6. Dimensions of Economic Hegemony:
- Financial independence of some Sufi orders
- Control over religious endowments

- Economic networks through disciples

Our research shows that while all these forms of hegemony contributed to the empowerment of the Sufis, ideological hegemony proved the most influential in maintaining their authority. On the other hand, this study also traces how this hegemonic position of the Sufis gradually declined in the later Safavid period due to various social and political factors.

Conclusion

This investigation demonstrates that Sufi hegemony during the Safavid era operated through multiple interconnected dimensions, with ideological leadership playing a central role. The present research confirms Gramsci's theory that hegemony functions primarily through consent rather than coercion, as evidenced by how Sufi orders initially achieved their influential position through cultural and ideological leadership rather than force. In addition, our study also reveals how this hegemonic position eventually weakened when various social and political factors undermined the Sufis' sources of popularity in Iranian society.

Refrences

Bokcock, R. (2020). Hegemony. (B. Baghi Doust & K. Abbasi, Trans.). Tehran: Gam-e Now.

Gramsci, A. (2020). Prison notebooks (Vol. 1 & 2). (H. Mortazavi, Trans.). Tehran: Charkh.

Mulla Sadra. (1987). Mysticism and pseudo-mystics (M. Bidarfar, Trans.). Tehran: Al-Zahra.

Mousavi, S. J. (2017). Sufism in the Safavid era and its literature. Tehran: Amir Kabir.

Roger, S. (2015). An introduction to Antonio Gramsci's political thought: Hegemony, revolution and intellectuals (M. K. Shojaei, Trans.). Tehran: Sabzan.

پژوهشنامه عرفان
شاپای چاپی: ۵۱۳۵-۲۵۳۸ شاپای الکترونیکی: ۸۴۲۱-۲۹۸۰
erfanmag.ir
انجمن علمی عرفان اسلامی ایران
Scientific Association of Islamic Mysticism of Iran

بررسی سیمای مشایخ صوفیه در عصر صفوی بر اساس هژمونی آنتونیو گرامشی

مهسا کاظم‌پور[۱] | مسروره مختاری[۲]✉ | عسگر صلاحی[۳]

۱. دانشجوی دکتری، زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران. رایانامه: mahsa.kazempour7272@gmail.com

۲. نویسنده مسئول، استاد، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران. رایانامه: mmokhtari@uma.ac.ir

۳. دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران. رایانامه: a_salahi@uma.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۲۲
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۳۰
تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۹/۱۰

کلیدواژه‌ها:
مشایخ متصوّفه، عصر صفوی، هژمونی، آنتونیو گرامشی.

چکیده

از رویکردهای اجتماعی و فکری رایج در تاریخ، عرفان و تصوّف است که از زمان شکل گیری تا اوج و کمال با تغییراتی همراه بوده است. این رویکرد بهرغم تأثیر در مؤلّفه‌های دیگر، از عوامل گوناگونی نیز تأثیر پذیرفته است و در ضمن این تعامل‌ها بستری ایجاد شده است که سبب رواج یا کسادی مکتب تصوّف شده است. این مقاله با روش تحلیلی ـ توصیفی و استفاده از منابع کتابخانه‌ای معتبر، سیمای مشایخ متصوّفه عصر صفوی را با تأکید بر نظریهٔ هژمونی آنتونیو گرامشی، مورد بررسی قرار داده است و نشان می‌دهد در این عصر مسائل فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، ایدئولوژیکی، سیاسی و مذهبی بسیاری در حکم هژمونی و عامل قدرت عمل کرده‌اند و در رونق تصوّف و ایجاد گروه هژمون نقش داشته‌اند. به عقیدهٔ گرامشی، هژمونی بدون اجبار با تکیه بر اقناع و رضایت عمومی انجام میشود. نتیجهٔ پژوهش نشان می‌دهد در عصر صفوی مسائلی چون فرهنگ رفتاری شیوخ، احترام قائل بودن برای دیگران و... در زمرهٔ هژمونی فرهنگی؛ داشتن شیخ ممتاز، تبلیغ شاگردان و... در زمرهٔ هژمونی اجتماعی؛ قائل بودن به کرامات برای شیوخ، تعلّق طریقه به یک صوفی بزرگ، انطباق مشرب نویسنده با مشایخ و... در زمرهٔ هژمونی ایدئولوژی؛ موضع صاحبان قدرت و... ازجمله هژمونی سیاسی و جنبهٔ تقدّس متصوّفه از هژمونی مذهبی، تجارت و توانایی مالی متصوّفه در شمار هژمونی اقتصادی هستند که در اجتماع آن روزگار قوّت گرفته‌اند و سبب اقناع و هدایت ارادهٔ جمعی شده است، قابل تبیین است. هژمونی ایدئولوژی بیشتر از سایر هژمونی‌ها در این عصر سبب قدرت مشایخ شده است.

استناد: کاظم‌پور، مهسا؛ مختاری، مسروره؛ و صلاحی، عسگر (۱۴۰۳). بررسی سیمای مشایخ صوفیه در عصر صفوی بر اساس هژمونی آنتونیو گرامشی. *پژوهشنامه عرفان*، ۱۶ (۳۱)، ۱۹۷-۱۷۷. DOI: http//doi.org/10.22034/16.31.11

ناشر: انجمن علمی عرفان اسلامی ایران.

© نویسندگان.

۱. مقدمه

نخستین گزارش‌های تصوّف نشان می‌دهد که تصوّف از نیمهٔ دوم قرن دوم هجری با حضور اوّلین عارفان یا زاهدان از جمله ابوهاشم کوفی، رابعهٔ عدویه و... مطرح شد. «عرفان در اصطلاح، طریقی است که طالبان راه حقّ برای اتّصال به غایت و درک حقیقت برمی‌گزینند. درک حقیقت به دو روش انجام می‌گیرد: استدلال از اثر به مؤثّر، از صفت به ذات که مختصّ عرفا، اولیا و انبیا است و از فعل به صفت» (ر. ک. سجادی، ۱۳۸۸: ۹۸). آغاز این مکتب همانند جریانات دیگر، بسیط و ابتدایی بود. در این دوران کسانی که به توسعهٔ این مکتب مبادرت ورزیدند، سیمای نوپیشه‌ای از آن ترسیم کردند، که از اساس عرفان و مباحث عرفانی چون عشق حقیقی خالی بود و تنها مباحثی چون زهد و اعمال عبادی خشک در آن ملموس به نظر میرسید. به‌تدریج با گرویدن اشخاصی چون بایزید و حلاّج بارقه‌های اولیهٔ عرفان حقیقی روشن شد. در سدهٔ چهارم و پنجم با پیدایش ابوعلی سینا و حکمت او و گرویدن افرادی چون باباطاهر، مکّی، قشیری، خرقانی و... عرفان و تصوف اسلامی توسعه پیدا کرد و در این قرن نخستین کتاب عرفانی فارسی، کشف المحجوب هجویری غزنوی، به تحریر در آمد. در قرن ششم و هفتم با ظهور اشخاصی چون سنایی که سبب التّیاث عرفان و شعر شد، سهروردی که حکمت اشراق را مطرح کرد و ابن‌عربی که عرفان نظری را گسترش داد؛ عرفان توسعه یافت و رنگ و بوی علمی به خود گرفت. بنا بر این عرفان در هر دوره‌ای از تاریخ ویژگی‌های شاخصی دارد که به‌عنوان هژمونی قدرت ایفای نقش می‌کند و سبب ممتاز شدن تصوّف و استیلای متصوّفه می‌شود. یکی از این ادوار ممتاز عصر صفوی است که در این پژوهش به آن میپردازیم.

عصر صفوی از اوایل سدهٔ دهم با حکومت فرزندان شیخ صفی‌الدّین اردبیلی آغاز شد و دوران مهمّی از تاریخ ایران را شامل می‌شود، که نیک و بد احوال آن در وضع روزگاران بعدی تأثیر گذاشت. این عصر پر فراز و نشیب مجموعه‌ای از جنبه‌های خوب و بد در خود داشت. زیرا با وجود موفّقیّت‌های اشخاص بزرگی چون شاه اسمعیل و شاه عبّاس صفوی، با پادشاهی اشخاص ناشایست و راهنمایی فکری متعصّبان کوتاه اندیشه نیز همراه بود.

> *«در این عصر با برتری شمشیر زنان بی‌فرهنگ سرخ کلاه و با غلبه عالمان قشری ظاهربین جدید، سقوط فکری، عقلی و ادبی در ایران بنیان نهاده شد. هرچند این دوره با انضباط شدیدی که شاه اسمعیل مسبّب آن بود و با نظام اجتماعی برتری که شاه عبّاس ایجاد کرده بود، یکی از ادوار خوب تاریخ ایران به شمار می‌رود، ولی در همان حال با بی‌نظمی‌ها و قانون‌شکنی‌هایی که در فرمانروایی اشخاصی چون شاه اسمعیل دوم و شاه صفی و شاه سلیمان و شاه سلطان حسین و... وجود داشت، می‌تواند از سده‌های ناسازگار تاریخ نیز محسوب شود»*(صفا، ۱۳۸۶/ ۵: ۱۱-۵).

در این عصر پادشاهان از دیدگاه عامّـهٔ مردم هاله‌ای از تقدّس دارند، به طوری که:

> *«مردم ایران شاه تهماسب را همانند خداوند ستایش می‌کردند. به حدّی که نزد کسانی که بیمار یا تنگدست بودند، تأثیر شفابخش نام شاه تهماسب زیادتر از یاری خواستن از درگاه خداوند گمان می‌شد و سر سپردگی و اعتقاد شدید صوفیان قزلباش به خاندان شیخ صفی راز اصلی و بنیادین پیشرفت‌های سریع آن در آغاز کار سلسله صفوی بود»*(ر. ک جوزافا باربارو و دیگران، ۱۳۴۹: ۴۰۰).

می‌توان گفت تصوّف در این عصر به دو دوره تقسیم شد. در دوره اوّل عصر صفوی، تا زمانی که عالمان مذهبی به این مقام دست نیافته بودند، متصوّفه از نزاع با آنها تا حدودی در امان بودند و بحث‌هایی ازعرفان، عشق، مکاشفه و... در آثار اشخاصی چون شیخ بهاءالدّین عاملی، میرداماد، میرفندرسکی و... دیده می‌شود، امّا در بخش دوم حکومت صفوی، عالمان مذهبی که حرمتی وصف‌ناشدنی به دست آوردند، نسبت دادن کفر و الحاد به صوفیان و نوشتن کتاب‌هایی چون «بشارة الشّیعه» از فیض کاشانی، در ردّ اندیشه و رفتارهای این گروه آغاز شد. با وجود این مخالفت‌ها و تألیف کتب گوناگون، بنیاد این گروه از هم نپاشید. زیرا نهضت‌های صوفیان سده‌های قبل به آن مبادرت می‌ورزیدند و برخی عالمان ذی نفوذ، با اینکه از آنها دفاع نمی‌کردند، به انتقاد علیه آنان نیز سخنی نمی‌گفتند. در کل آزار متصوّفه همچنان پابرجا بود و به‌تدریج دامنهٔ آن گسترده‌تر می‌شد، به‌حدّی که محمّدباقر مجلسی، فرمان داد تا از هر نوع شکنجه و تکفیر در حقّ متصوّفه کوتاهی نشود. همین امر سبب شد جریان صوفی‌گری به خارج از مرزهای ایران منتقل شود. بدینجهت جریان تصوّف از زمان ایجاد تا گسترش و کمال، تغییر و تحوّل بسیار داشته است و در مشرب فکری مشایخ صوفیه تفاوت‌هایی مشاهده می‌شود.

زبان و ادبیات فارسی همانند ابزار ارتباطی جهت هژمونی در درون گفتمان‌های بسیاری چون گفتمان فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و.... تقسیم‌بندی شده است و با در برگرفتن این موضوعات، به صورت گفتمانی که با محوریت زبان، دارندهٔ فصل‌هایی از تخیّل، عاطفه، گفتمان‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و.... است، شکل گرفته است.

تصوّف اسلامی نیز در طول تاریخ ، شاهد حضور فرقه‌های مختلفی بوده است. هرکدام از مشایخ صوفیه به فرقه‌ها و مشارب مختلفی تعلّق خاطر داشته‌اند؛ برای مثال حلاّج، بایزید و شبلی، سُکرگرا؛ غزالی و جنید صحوگرا و قشیری و ابوحامد غزالی، اشعری مسلک هستند. تعلّق هر یک از صوفیان به این فرقه‌ها در نحوهٔ تلقّی آنها از مشرب عرفانی تفاوت ایجاد کرده است و چون نوع نگاه‌های افراد متفاوت است، رویکرد مشایخ به هر یک از فرقه‌ها و صوفیان متفاوت است. بدینسان در طول تاریخ پرفراز و نشیب، رویکردهای نویسندگان نسبت به صوفیان مختلف بوده است. علاوه‌بر آن، ساختار اجتماعی عصر نیز در رویکرد نویسندگان مؤثر واقع می‌شود و بنا بر این، دیدگاه نویسندگان آثاری که در دورهٔ مشخصّی از تاریخ متنی نوشته‌اند، با دیدگاه نویسندگان ادوار دیگر متفاوت خواهد بود. به طور کلی در هر عصری تفکرات متفاوتی از اصطلاحات و شخصیّت‌ها وجود دارد و قهراً این تلقّی دربارهٔ صوفیان نیز صادق است. پژوهش حاضر در صدد است، سیمای مشایخ را در عصر صفوی توصیف و دلیل نگاه مثبت و منفی نویسنده به هر یک از صوفیان این دوره را بررسی و تبیین کند، که در این دوره چه عواملی سبب شده است تا مشایخ متصوّفه در هاله‌ای از تقدّس تصوّر شوند و کدام مؤلّفهٔ هژمونی آنتونیو گرامشی که سبب اقناع مردم شده، پررنگ‌تر به نظر برسد؟

۲. پیشینه پژوهش

با مطالعه در کارنامهٔ پژوهشی متون تصوّف و عرفان اسلامی، معلوم می‌شود تاکنون پژوهش‌های بسیاری در زمینهٔ عرفان و تصوّف صورت گرفته است.

در سال ۱۳۸۳، محمد کاظم شجاعی، کتاب درآمدی بر اندیشه‌های سیاسی آنتونیو گرامشی (هژمونی، انقلاب، و روشنفکران) راجر سایمون را به فارسی ترجمه کرده است.

در سال ۱۳۹۶، سیّد جلال موسوی کتابی با عنوان تصوّف عصر صفوی نوشته است که در آن به احوال تصوّف دورهٔ صفویه و زمینه‌های شدّت گرفتن آن پرداخته است.

در سال ۱۳۹۴، حوریه علیزاده پایان‌نامه‌ای با عنوان «احوال و جایگاه عرفانی صوفیه در مثنوی‌های عطّار نیشابوری» نوشته که در آن احوال و جایگاه عرفانی صوفیه را تا حدّی منعکس کرده است.

در سال ۱۳۹۵، هادی آجیلی و امّ‌البنین جلوداری، مقاله‌ای با عنوان «بایسته‌ها و الزامات شکل گیری هژمونی جهانی و منطقه‌ای» نوشته‌اند و در آن ضمن گرامشی، به عواملی که سبب شکل گیری هژمونی می‌شود، پرداخته‌اند.

در سال ۱۳۹۹، رضا قنبری عبدالملکی و آیلین فیروزیان پوراصفهانی مقاله‌ای تحت عنوان «بازنمایی هژمونی و ضد هژمونی در گفتمان شعر جمهوری «محمدتقی بهار» بر مبنای آرای آنتونیو گرامشی» نوشته‌اند و بیان می‌کنند که هژمونی، نوعی رهبری فکری و فرهنگی است که جامعه آن را بر اکثریّت مردم حاضر در اجتماع اِعمال می‌کند.

از تحقیق و تفحّص در کارنامهٔ پژوهشی موضوع حاضر، معلوم می‌شود که تاکنون کتاب، پایان‌نامه و مقاله‌ای با موضوع «بررسی سیمای مشایخ صوفیه عصر صفوی بر اساس نظریهٔ هژمونی آنتونیو گرامشی» نوشته نشده است.

۳. مبانی نظری

۳-۱. آنتونیو فرانچسکو گرامشی

آنتونیوگرامشی فیلسوف، نظریه‌پرداز بنیادین جامعه‌شناسی فرهنگ و ارتباطات بین فرهنگ، اقتصاد، دولت و قدرت و از بنیان‌گذاران و رهبران حزب کمونیست ایتالیا به‌شمار می‌رود. «وی بیست و دوم ژانویه در آلس استان کالیاری در ساردینا متولّد شد. پدر او فرانسیسکو پسر سرهنگ ژاندارمری بوربورن در کائتا در خانواده‌ای با خاستگاه آلبانیایی چشم به جهان گشود.»(گرامشی، ۱۳۹۹: ۱۱۱). خانوادهٔ گرامشی، سطح متوسّطی داشتند. وی بین دهقانان جزیره در حال فقر زندگی خود را ادامه می‌داد و گاهی نیز از مدرسه برای کار کردن فرار می‌کرد. گرامشی به دلیل داشتن برآمدگی در پشت گردن از جانب همکلاسی‌ها و دوستانش مورد تمسخر قرار می‌گرفت و شاید یکی از دلایل عزلت و روی آوردن به مطالعهٔ تاریخ و فلسفه از همان سرخوردگی وی نشأت گرفته باشد.

گرامشی مدرسه و جزیرهٔ خود را رها کرد و به شمال ایتالیا نقل مکان کرد. در آنجا با سوسیالیست‌ها و کارگران فقیری که از ساردینیا و یا سرزمین‌های فقیرنشین به آنجا مهاجرت کرده بودند، زندگی خود را گذراند»(همان). آنتونیو پیش از پایان تحصیلات، به حزب سوسیالیست ایتالیا گروید و به‌عنوان روزنامه‌نگار فعّال سیاسی سوسیالیستی شناخته شد و با بهره گرفتن از تفکّرات خود و ترغیب کارگران برای حمایت از حقوق خویش به تشکیل حزب کمونیست کمک کرد. وی از جانب رژیم فاشیستی به بیست سال زندان در رم متّهم شد و قبل از سپیده دم ۲۷ آوریل ۱۹۳۷ در درمانگاه کویزی زانا در رم درگذشت.

۳-۲. هژمونی

هژمونی در لغت به معنی تسلّط، قدرت غلبهٔ عنصری بر عناصر دیگر است. اگر بخواهیم از نظر تبارشناسی واژهٔ هژمونی بررسی کنیم، باید اینچنین بگوییم:

«هژمونی به کلّـیّـتی غایب و به تلاش‌های پراکنده برای بازترکیب و مفصل‌بندی دوباره‌ای اشاره دارد که به دنبال پیدا کردن راهی برای این غیبت اصلی، موجب شده است تا مبارزه‌های موجود معنادار شوند و به نیروهای تاریخی ایجابّیتی کامل عطا شود. بسترهایی که در آنها معنی و مضمون هژمونی آشکار شد، زمینه‌های نوعی گسست است؛ شکافی که باید از بین رود و پیشامدی که باید کنترل شود. «هژمونی» ظاهرسازی باشکوه نوعی هویت نبود، بلکه جوابی به بحران بود. مفهوم هژمونی حتّـی در خاستگاه‌های معمولی خویش در سوسیال

دموکراسی روسی، به نوعی مداخلهٔ تصادفی اشاره داشت که بحران یا زوال توسعهٔ تاریخی به اصطلاح طبیعی ایجاب میکرد. پس با لنینیسم این مفهوم در شکل نوینی از محاسبات سیاسی مرکزیّت یافت و سرانجام با آنتونیوگرامشی این تعبیر نوع جدیدی از محوریّت را حاصل کرد که کاربردهای تاکتیکی یا استراتژیک آن را استعلا بخشید. از دیدگاه گرامشی هژمونی به مضمونی کلیدی برای درک وحدت اوّلیه موجود در صورت‌بندی اجتماعی واقعی تبدیل شد. هر یک از این بسط‌های مفهومی با گسترش چیزی ملازم بود که آن را «منطق پیشامدی» می‌نامیم»(لاکلائو؛ موفه، ۱۳۹۲: ۳۰).

نقطهٔ آغاز نظریهٔ هژمونی آنتونیو گرامشی، آرای لنین است که اساس تفکّرات او بر جنبش کارگری روسیه بنیان نهاده شده بود. آرای گرامشی از اندیشه‌های او شروع می‌شود و فراتر می‌رود. هژمونی از دیدگاه گرامشی ارتباطی است که به جای تکیه بر زور و اجبار، از اقناع برای رهبری سیاسی استفاده می‌کند.

«مفهوم هژمونی گرامشی از نقطه‌ای آغاز می‌شود که یک طبقه و نمایندگان آن طبقه، قدرت و توانایی خویش را از راه ترکیب اجبار و اقناع بر طبقات پایین‌تر از خود اعمال می‌کند. گرامشی از واژهٔ هژمونی استفاده‌های متفاوت از معنی اصلی آن در زبان یونانی دارد که به معنای غلبهٔ یکی از ملل بر دیگر ملّت‌هاست»(راجر، ۱۳۹۴: ۲۹).

۳-۳. مؤلفه‌های هژمونی

۳-۳-۱. هژمونی فرهنگی

فرهنگ، مجموعهٔ اعتقادها، عادت‌ها، آئین‌ها، آداب و رسوم، رفتارها و هنجارهای اجتماعی در جوامع است که با تعلیم و آموزش، به نسل‌های دیگر منتقل می‌شود.

«...عبارت است از علم افسانه‌ها، سنن، آداب و رسوم، معتقدات، ترانه‌ها و ادبیّات مردم یک ملّت و به معنی وسیعتر همهٔ افسانه‌ها، آداب و رسوم و ترانه‌های سنّتی؛ اعم از عامیانه و عالمانه که یک ملّت و یا یک قوم را در برمی‌گیرد»(ماسه، ۱۳۷۵: ۲۵).

۳-۳-۲. هژمونی اجتماعی (مدنی)

جامعه مدنی جامعه اخلاقی با هنجارهای خاصّی است. زیرا هژمونی در درون جامعه مدنی است که از روش نزاع‌های سیاسی و ایدئولوژیک ایجاد می‌شود و تمام نهادهای خارج از تولید و دولت را شامل می‌شود(راجر، ۱۳۹۹: ۱۷۰). جامعهٔ مدنی محیطی خصوصی ـ خانوادگی است که به‌عنوان نهادی مجزّا از دولت محسوب می‌شود که حقّ، حقوق و علاقهٔ افراد را نمایان میسازد.

«جامعه مدنی آنتونیو تمام روبناهای معیّنی مانند اتّحادیه‌ها، احزاب، مدرسه‌ها، رسانه‌ها و مطبوعات را شامل می‌شود. جامعه مدنی در نظر آنتونیو مترادف با تعبیر فرهنگ است و عرف عام را در بر می‌گیرد که شخص، عنصر اساسی عمل کننده در آن محسوب می‌شود. از نظر وی، در جامعه مدنی همه اشخاص دارای قدرت و اختیار هستند که به گروه بپیوندند و یا از آن خارج شوند»(سبزه‌ای، ۱۳۸۶: ۹۲).

۳-۳-۳. هژمونی سیاسی

سیاست به معنای بهره‌مندی از بهترین شیوه‌ها برای نتیجه‌گیری توأم با منافع فردی یا اجتماعی است که در برابر ناهنجاری‌های احتمالی یا چالش‌ها مورد استفاده قرار می‌گیرد. سیاست واژه‌ای عربی است، به معنای رام کردن اسب چموش، که در اصطلاح مفهوم چاره‌اندیشی و تدبیر دارد.

«سیاست در مفهوم عام هر نوع مشی، راهبرد و روشی است که برای چاره‌گری، اداره کردن یا منفعت‌های بهتر از هر کاری؛ چه فردی چه گروهی است و در اصطلاح امری است که در ارتباط به دولت، مدیریت، تعیین ساختار و مقاصد و چگونگی فعالیت دولت معنا پیدا می‌کند. تلاش برای نگهداری یا کسب قدرت یا استفاده از قدرت دولت در راستای اهداف و درخواست‌های مختلف. سیاست در مفهوم باستانی واژه، دخالت در امر عمومی و در مفهوم نوین، شهر مدرن صنعتی است که کنشگران آن به سیستم سازمان دهنده آن مشروعیّت می‌بخشند»(نوذری، ۱۳۸۰: ۲۴۰).

۴-۳-۳. هژمونی ایدئولوژی

ایدئولوژی، تفکّرات و معتقدات سیاسی و اجتماعی است که شخص، گروه و اجتماع به آنها اعتقاد دارند. برای نخستین بار واژهٔ ایدئولوژی را آنتوان دو تراسی فیلسوف فرانسوی استفاده کرد. این کلمه شیوهٔ تفکّری است که معتقدان بر اساس آن خط مشی و عملکرد سیاسی و اجتماعی را بهبود می‌بخشند. هنگامی که گرامشی که در دهه ۱۹۳۰ در این موضوع به تحریر اشتغال داشت، به طور کلّی از قدرت ایدئولوژی آگاه بود. قدرت ایدئولوژی «از روش رضایت خودجوش غالب مردم از تسلّط طبقه حاکم، به زندگی اجتماعی تحمیل می‌شود. از نظرگاه تاریخی این رضایت معلول اعتباری است که گروه حاکم به دلیل موقعیّت و فعالیّت خود در جهان تولید، از آن استفاده کردهاند» (گرامشی، ۱۹۷۱: ۲۷۷). ایدئولوژی زمانی مصداق پیدا می‌کند که یک ایده، از عقیدهٔ شخصی بیرون آید و در متن اجتماع، غالب افراد به آن باور داشته باشند. «ایدئولوژی توهّم شخصی نیست، بلکه در روش‌های جمعی و مشترک زندگی ظهور پیدا می‌کند» (گرامشی، ۱۳۹۶: ۷۳).

«ایدئولوژی مجموعه‌ای از ایده‌هاست که به‌عنوان مرجعِ توجیهِ اعمال، عمل و انتظاراتِ افراد عمل می‌کند. دولت قدرتمند با توانایی هژمون، با چیره کردن فرهنگ و ایدئولوژی خود بر جوامع دیگر مشروعیّت می‌یابد و به واسطهٔ همین امر خواسته‌های خود را شرح می‌دهند و با ایجاد رضایت و اقناع، امر مطلوب خود را ایجاد می‌کنند»(آجیلی؛ جلوداری، ۱۳۹۶: ۴).

از دیگر تقسیم‌بندی‌های هژمونی در این پژوهش هژمونی مذهبی و اقتصادی است.

۴. سیمای مشایخ متصوّفه در متون منثور عصر صفوی براساس هژمونی آنتونیو گرامشی

۱-۴. هژمونی فرهنگی

۱-۱-۴. فرهنگ رفتاری مشایخ

یکی از عواملی که سبب شده است تا تصوّف و صوفیان سیمای مثبتی در عصر صفوی داشته باشند، فرهنگ رفتاری و نحوهٔ معاشرت صوفیان است که در ذیل نمونه‌هایی از آن ذکر می‌شود.

پس از وفات حضرت جهانگیر، خلیفه شهاب‌الدّین محمّد دو بار به منزل حضرت میانجیو رفته ملاقات کردند، سخنان و نصیحت‌های ارجمند مذکور شد و صحبت حضرت میانجیو چنان اثر

کرده بود، می‌گفتند: مثل ایشان درویشی در ترک و تجرید و بی‌تعلّقی ندیدیم(داراشکوه، بی‌تا: ۴۸)

«در جوار جنبه‌های سیاسی و اجتماعی هژمونی، باید جنبهٔ فرهنگی آن نیز مورد ملاحظه قرار بگیرد. از آنجایی که هژمونی در آراء گرامشی به معنای سلطهٔ اجبارآمیز نیست؛ بلکه نوعی اعمال چیرگی همراه با رضایت و بنا شده بر توان رهبری فرهنگی جامعه است، بین دو تعبیر «فرهنگ» و «هژمونی» ارتباط مستقیمی وجود دارد؛ به طوری که می‌توان گفت مؤلّفهٔ فرهنگ واسطهٔ تحقق هژمونی و شرط آن است»(عبدالملکی؛ فیروزیان‌پور، ۱۳۹۹: ۸).

در بخش بیان شده، داراشکوه از نحوهٔ تعامل میانجیو و خلیفه سخن به میان می‌آورد که حاکی از فرهنگ حاکم بر زندگی شیخ است. طرز برخورد شیخ و اینکه وی خلیفه را نصیحت می‌کند ـ آنزمان که آثار نصیحت شیخ در جامعه انعکاس مییابد ـ اقبال عموم مردم را به این طبقه سوق می–دهد و سبب خواهد شد که این گروه قدرت پیدا کنند و طبقهٔ هژمونتیک محسوب شوند.

بیشترین کسانی که خود را به مقام خلافت و رهنمائی گماشته‌اند و به کشیدن آه‌های سرد و تظلّم از منکرین وامی‌دارند، همهٔ موانع در آنان است و این خود اضداد شرائط علم و معرفتند و هر هُشیار حق‌جوی چون حالات آنان را ببینند، این معانی ازوی پنهان نماند (ملاصدرا، ۱۳۶۶: ۴۲).

شاهد مثال فوق از کتاب کسر اصنام جاهلـیّت (عرفان و عارف‌نمایان) ملاصدرا انتخاب شده است. وی بیان می‌کند که شمار صوفی‌نمایان بیشتر شده است و این امر سبب یافتنِ چهرهٔ منفی تصوّف و متصوّفه در این عصر شده است.

۲–۱–۴. احترام قائل بودن برای دیگران

بسیاری از مشایخ متصوّفه اخلاق والایی داشتند و برای هر فردی که در جامعه زندگی می‌کرد، به‌عنوان مخلوق خداوند احترام قائل بودند و از آنچه درکمک بدیشان می‌توانستند انجام دهند، مضایقه نمی‌کردند.

وقتی این فقیر را کوفتی عارض شده بود و اطباء از معالجه ناتوان بودند... به واسطه‌ای با حضرت میانجیو آشنا شدم. نزد ایشان رفتم. دست مرا گرفته قدح گلی که در آن خود آب می‌نوشیدند، پر آب کرده، دعا بر آن دمیده و فاتحه خواند. بعد از خوردن در یک هفته جمیع بیماری‌ها برطرف شد(داراشکوه، بی‌تا: ۴۹).

در بخشی که از کتاب سکینهٔ الاولیا مطرح شده است، صوفی برای شخصی که تاکنون او را ندیده بود، مهربانی می‌کند و بیماری او را شفا می‌دهد. توجه به اعمال، سخنان و شیوهٔ زندگی متصوّفه در این عهد رضایت عموم را در پی داشته است که البتّه این موضوع قابل تبیین و بررسی است. در دور دوم حکومت صفوی ـ همچنانکه ملاّصدرا نیز مطرح می‌کند ـ به تدریج بر تعداد صوفی نمایان اضافه میشود.

۳–۱–۴. بخشش شیوخ

نحوهٔ برخورد مشایخ با دیگران و به‌ویژه با مریدان خود، از الگوی تربیتی خاصّی تبعیت می‌کند. به طوری که مراد در برخورد با مرید، گاه غضب پیش می‌گیرد و گاه وی را تحت حمایت و تشویق خود قرار می‌دهد.

سیّـد آتا در اثنای ملازمت زنگی آتا هر چند ریاضت می‌کشید، در باطن خود رشدی نمی‌دید... در دلیل آن زنگی آتا فرموده‌اند: روز اوّل که مرا دید، در دل اندیشید که من سیّـد و عالم باشم،

کی تابع این سیاه گاوچران شوم... چون وقت سحر آتا بیرون آمده چیزی سیاه بر راه خود افتاده دیده پای بر آن نهاده آن خود سیّد آتا بوده که پای آتا را بوسیده،آتا گفته‌اند برخیز که به این شکستن خود، کار تو درست شد(واعظ کاشفی، بی‌تا:۲۶ –۲۵).

در این بخش، زنگی آتا با نیروی بصیرت خود متوجّه نیّت قلبی سیّد آتا شده است و به دلیل همین تکبّر و نیّت ناروای وی از ارشاد او چشم پوشیده بود، با تغییر رویه و ارتقای فکری مرید، او را مورد لطف قرار می‌دهد. با استناد به هژمونی می‌توان گفت روحیهٔ بخشندگی مشایخ زمانیکه در جامعه بازتاب پیدا می‌کند، سبب اقناع و در نتیجه سبب شکل گیری طبقهٔ هژمون و چهرهٔ مثبت برخی از متصوّفه می‌شود.

در این دوره غلیان درونی و بی‌اطّلاعی عامّه مردم و.. تعدادی از مردم شیّاد را یاری کرده تا خود را صوفی قلمداد کنند. اشخاصی که قیافهٔ پریشان و ریشی بلند را مظهر عرفان جلوه می‌دهند و فریاد حقّ می‌کشند و مردم ساده‌لوح را که عطش آبی دارند، به سراب گمراهی راهنمایی می‌کنند(ملاصدرا، ۱۳۶۶: ۲۵).

در بیان مسئله آوردیم که برخلاف انتظارات، در عصر صفوی و به‌خصوص در دورهٔ دوم آن مشایخ متصوّفه به دلایل مختلفی بی‌ارزش شدند و به‌عنوان طبقه‌ای که فاقد خصوصیّات هژمونتیک هستند، حضوری کمرنگ یافتند. یکی از دلایل این امر، ظهور سالوسان ریایی است که همچنانکه ملاصدرا تبیین می‌کند؛ با ظاهرآرایی و تکیه بر ظواهر، خود را صوفی معرّفی میکردند و موجب می‌شدند تا افراد جامعه و به ویژه سالکان در تیه گمراهی سرگردان شوند.

۴–۱–۴. ترک دنیا

از نخستین زمینه‌های تصوّف، ترک دنیا و اعراض از تنعّمات آن است، در میان زاهدان و متصوّفه نمود بسیار داشت و حتّی به نماد صوفی‌گری تبدیل شده بود:

اسمعیل آتا به مریدی می‌فرمودند: ای درویش این دنیا را یک گنبد سبز خیال بند و بدانکه توئی و حقّ سبحانه و چندان ذکر گویی که به غلبه و قهر آن، توحید حقّ سبحانه ماند و بس (واعظ کاشفی، بی‌تا: ۲۴).

اسمعیل آتا که از صوفیان حقیقی عصر صفوی و از مشایخ نقشبندیه است، شاگردان را به این امر ترغیب می‌کند تا به نعمات دنیایی روی نیاورند و خود را مشغول متاع دنیوی نکنند.

مولانا سیف می‌فرمودند: سبب مردودی و دورافتادگی خواجه آن بوده است که وی گاهی به کار تجارت قیام می‌کرد و خالی از بخل نبود(همان: ۱۳۶).

همچنانکه در مبانی نظری مطرح شد هژمونی گرامشی بر اجبار تأکید ندارد. زمانی یک گروه با قدرت، به رضایت عمومی دست پیدا کند:

«گرامشی با مفهوم و تعبیر ملّی ـ مردمی خود بعدی نو و بسیار مهمّ به آن اضافه کرد که می‌گوید: یک گروه اگر فقط به منفعت طبقاتی محدود شود، قادر نخواهد بود به رهبری ملّی دسترسی پیدا کند و گروه هژمون شود، بلکه لازم است نیازها و مبارزه‌های مردمی را که ذات صرفاً گروهی ندارند؛ در نظر داشته باشد»(راجر، ۱۳۹۹: ۹۵).

در این عصر، همزمان که به تعداد صوفیان ریایی اضافه میشود، ترک دنیا و امور دنیوی نیز کم‌رنگ میشود و متصوّفه، برای گذران زندگی به تجارت مشغول شده و از آن صورت حقیقی تصوّف دور میشوند. این عمل موجب مردودی آنها شده و سبب می‌شود از گروه هژمون بیرون روند و به دستهٔ ضدّ هژمون تبدیل شوند. ملاصدرا در کسر اصنام جاهلیّه نیز به این ویژگی مشایخ اشاره دارد.

سالک همچنین ابواب تمتّعات دنیائی چون خوراک، پوشاک و... را بر خویش نگشاید و از خوردن چیزهای شبهه‌ناک و فراخی جوئی در دنیا و پیروی هوای نفس و توجّه زیاد به زندگی دنیا بپرهیزد(ملاصدرا، ۱۳۶۶: ۲۷).

۵-۱-۴. شهوت گریزی

اعراض از دنیا و دوری از شهوات رکن اصلی در تصوّف و عرفان است و تبیین این مسائل از زبان مشایخ، سبب قدرت یافتن مکتب تصوّف و صوفیان میشود.

مولانا احمد به جایی رسید که طایفه از دختران به آب درآمده بوده‌اند، مولانا را دغدغه دیدن ایشان شد. به خاطر آورد یک نظاره کنم و از این تشویش خود را خلاص کنم، پیش رفت و تماشای ایشان کرد(واعظ کاشفی، بی‌تا: ۱۷۳).

در صوفیان سده‌های آغازین شهوت گریزی به وفور دیده می‌شود، ولی در عصر صفوی از شدّت آن کاسته می‌شود و شهوت‌گرایی از چهرهٔ مثبت مشایخ صوفی‌نما می‌کاهد و آنها را به گروهی که نقش کم‌رنگی در اجتماع دارند، تبدیل میکند. در کلام ملاّصدرا نیز این مضمون دیده می‌شود.

صوفیان این عصر سرگرم لذّات هستند. نفوس خود را به شهوات آلوده‌اند و در خوردن چیزهای شبهه‌ناک مبالاتی ندارند چون غذاهای ظالمان و حکّام زورگوی و دیگر افراد(ملاصدرا، ۱۳۶۶: ۴۲).

۲-۴. هژمونی اجتماعی

۱-۲-۴. کلام مثبت بزرگان دربارهٔ شیخ

تبلیغ یکی از راه‌های اقناع در جامعه است و اگر از زبان اشخاص بزرگ جامعه صورت گیرد، رضایت عمومی در قبول آن بیشتر خواهد بود.

غوث الـثّقلین در مصاحبت شیخ حماد، باادب کامل نشسته بودند، وقتی بیرون رفت، شیخ حماد فرمود: این عجمی را قدمی است که در وقت او بر گردن جمیع اولیا خواهد بود و همه اولیاء برای او گردن بنهند(داراشکوه، بی‌تا: ۱۸). *پیش شیخ عقیل سخی ـ رحمه الله ـ ذکر کردند جوان عجمی به نام شیخ عبدالقادر در بغداد معروف است. شیخ فرمود، در آسمان معروف‌تر است از آنکه در زمین* (همان: ۲۴).

مسائل بسیاری سبب می‌شود که گروهی در جامعه قدرت را در دست بگیرند. «برای تحوّلات اجتماعی و سیاسی باید به دنبال عاملان تغییر بود. به اعتقاد فوکو قدرت با تمامیت جامعه در هم تنیده شده است و نه تنها در صدر و نهادهای سرکوبگر دولتی» (بوکوک، ۱۳۹۹: ۳۱). در به قدرت رسیدن مشایخ متصوّفه عصر صفوی، عوامل بسیاری دخیل بوده است. همچنانکه در

سکینه‌الاولیا مشهود است، سخنانی از بزرگانی چون شیخ حماد و عقیل سخی مطرح می‌شود که مظهر سیمای مثبت این عجمی (شیخ عبدالقادر) است.

مولانا عارف دیک کرانی، خدمت امیر کلال می‌فرموده‌اند در میان اصحاب من مثل این دو کس دیگر نیست: خواجه بهاء الدّین ومولانا عارف. ایشان گوی از همه ربودهاند(داراشکوه، بی‌تا: ۸۵-۸۶).

در نظر هژمونی بر نقش «عامل» اجتماعی و موضوع «رضایت» و «خواست سیاسی» در جنبه درک و دسترسی تحوّل اجتماعی تأکید می‌شود (بوکوک، ۱۳۹۹: ۱۹۹). تبلیغ استاد یا ملازمان و بیان خوبی‌ها، اخلاص و اعمال صالح شیخ، در ترسیم چهرهٔ مثبت او از عوامل تأثیرگذار است. در مثال ذکر شده، خواجه بهاءالدّین و عارف، شخصیت‌های مثبتی از جانب استاد خود معرفی شده‌اند که از همه سبقت گرفته‌اند.

۲-۲-۴. تبلیغ شاگردان

یکی دیگر از عواملی که به‌عنوان هژمونی در ترسیم چهرهٔ مثبت از صوفی و ایجاد گروه هژمون، تأثیرگذار بود، تبلیغ شاگردان و یا مریدان مشایخ است.

روش شیخ ما ممتاز است در صلاح و تقوی و... اساس طریقه ایشان در هر چیز بر احادیث صحیحه و کلام مجید است. از سیّد قطب شنیدم: شیخ میر مقتدای زمان و غوث الثّقلین ثانی بودند... و من می‌گویم که در تفرید و تجرید و فناء و... مثل حضرت میانجیو، چشمم ندیده است(داراشکوه، بی‌تا: ۲۲).

مریدان شیوخ در این دوره به حدّی از آنها جانبداری می‌کردند که از فدا کردن جانشان در این راه ابا نمی‌کردند و آن را موهبتی الهی می‌دانستند و صرفاً به حکم شیخ شمشیر به دست می‌گرفتند و وارد میدان می‌شدند و کشته می‌شدند. درحقیقت مریدان آنها بر اساس باورهای ایدئولوژیک به فداییانی بدل شدند که مرشدان بلندپرواز، آنها را در خدمت خواسته‌های سیاسی خود قرار دادند (موسوی، ۱۳۹۶: ۶۰). در این بخش نیز مشهود است که شاگرد از مراد خود سخن به میان می‌آورد و مقام شامخ او را می‌ستاید و وی را بهترین صوفی معرفی می‌کند.

۳-۲-۴. داشتن شیخ ممتاز

در اینکه صوفیان گروه هژمونیک باشند، بسیاری از عوامل نقش تعیین‌کننده‌ای داشت. خرقه گرفتن از یک شیخ یا ارادت به یک صوفی ممتاز، در سوق دادن اندیشهٔ افراد جامعه به تصوّف نقش دارد.

حضرت میانجیو بحسب ظاهر دست بیعت به حضرت شیخ خضر داده بودند و بلاواسطه روحانیت قطب فلک هدایت، شهسوار عرصه جبروت... سیّد عبدالقادر جیلانی ایشان را تربیت کرده است(داراشکوه، بی‌تا: ۳۰-۲۹).

در رویکرد اجتماعی تغییر و تحوّلات در خلاء انجام نمی‌گیرد، بلکه رویدادهای اجتماعی در زمان و مکانی که تعیین شده است، بستر و عوامل این تغییر و تحوّلات به شمار می‌روند. در تصوّف این عصر نیز همچنانکه در مبانی نظری گفته شد، عوامل بسیاری سبب شده است تا تصوّف قدرت پیدا کند. به طوری که در این قسمت دیده می‌شود، میانجیو از عبدالقادر جیلانی تربیت گرفته است و نویسنده در نصف صفحه از او تعریف کرده است.

۳-۴. هژمونی ایدئولوژی

۱-۳-۴. قائل بودن کرامات برای شیوخ

اعمال خارق‌العاده‌ای که از صوفیان این عصر سر می‌زد و یا خود از داشتن آنها سخن می‌گفتند، مردم را به حیرت می‌آورد و به صورت خودجوش باور آنها را به قدرتمندی متصوّفه متمایل می‌کرد.

دیدم حضرت میانجیو بیرون خانه دراز کشیده‌اند. وقتی نظر برایشان افتاد به خدمت رفته سلام گفتم. فرمودند: نزدیک بیا. سینه من برهنه کردند و از سینه خود پیراهن برداشته زیر پستان چپ پستان همان جانب مرا متصل کرده، فرمودند بگیر امانت خود و انوار بی‌نهایت از سینه مبارک در سینهٔ من چندان آمد که گفتم بس است. از آن زمان سینه خود نورانی می‌یابم (همان: ۵۴).

فردی که در جامعه فعّال باشد، قهراً در جهت کسب قدرت تلاش می‌کند. چه به صورت وسیله‌ای در خدمت اهداف و ایده‌ها و چه به صورت قدرت به خاطر قدرت. یعنی به دلیل بهره‌مندی از احساسات، پرستیژی را که قدرت برای او به ارمغان می‌آورد، تشکیل می‌دهد (روبرت؛ سیمور، ۱۳۷۳: ۲۳). صوفیان با این اعمال، به خود چهرهٔ مثبتی می‌بخشیدند و رضایت جمعی را به دست می-آوردند و مردم، خواه از سر خوف یا رجا از ایشان پیروی می‌کردند.

۲-۳-۴. ترس از اعمال شیخ

در برخی موارد، مردم و مریدان به سبب کرامات و اعمالی که از مشایخ میدیدند، از غضب آنها می‌ترسیدند و بخاطر ترس از توانایی انجام هر کاری، از مشایخ پیروی می‌کردند.

سید آتا با خدمت عزیزان ملاقات می‌کردند. روزی از خدمت سید نسبت به ایشان صورتی منافی طریق ادب صادر شد. در همان ایام ترکان تاختند و پسر سیداتا را بردند... برای معذرت ترتیب سفره کرد، چون خادم نمکدان آورده و سفره بر زمین نهاده ایشان فرموده‌اند علی دست به طعام نبرد تا فرزند بر سر سفره حاضر نشود. درین حال پسر از در خانه درآمده(واعظ کاشفی، بی‌تا: ۶۸).

به عقیدهٔ گرامشی پیروی از دیگران با انگیزه‌های بسیار نیرومندی همانند ترس و امید شروع می‌شود. ترس از انتقام نیروهای سحرآمیز یا انتقام افرادی که قدرت را تصرّف کردهاند و امید پاداش در این جهان یا در آخرت میدهند. البتّه علاوه بر اینها منافع دیگری نیز سبب پیروی از دیگران می‌شود (روبرت؛ سیمور، ۱۳۷۳: ۲۴). وقتی مردم یا شاگردان این اعمال و کرامات را می‌دیدند، در وجود خود خوف از غضب شیخ یا امید را حسّ می‌کردند و در نتیجه سعی بر آن داشتند تا از گفته‌های شیخ سرپیچی نکنند و این اطاعت از اوامر شیخ سبب به قدرت رسیدن مشایخ می‌شد. چنین اتّفاقاتی به ترس افراد جامعه از جنبهٔ وقوف ایشان بر باطن و افکار افراد و در نتیجه به صافی شدن عقیدهٔ مردم به اینگروه میانجامید.

کرامات ادّعاهای بلند پروازانه است که درباره عشق با خدا کنند. این کرامات سبب انحراف از تصوّف و برداشت بد از آن است و حتیّ افراد کودن نیز چنین ادّعاها توانند کرد... کسی که چنین سخنان گوید اعدامش بخاطر دین خدا از زنده کردن ده کس برتر باشد، حتیّ تعدادی از کشاورزان کشاورزی را رها کرده و اظهار چنین ادعاهائی داشته‌اند، زیرا طبع مردمان را خوشایند است (ملاصدرا، ۱۳۶۶: ۵۷ و ۲۷).

ملاّصدرا کرامات و ذهن‌خوانی‌ها را از مواردی محسوب می‌کند که سبب انحراف تصوّف می‌شود و ریختن خون افرادی که چنین ادّعاهایی دارند، حلال می‌شمارد. بنا بر این همین ادّعاهای بلند پروازانه نیز یکی از عوامل ایجاد هژمونی یا ضدّ هژمونی در طبقه‌ای اجتماعی است که سبب قدرت و یا از دست دادن قدرت گروه می‌شود.

۴-۳-۳. تعلّق طریقه به یک صوفی بزرگ

در اجتماع چنین است که اگر منشأ یک گروه یا طبقهٔ اجتماعی، فرد مهمّی باشد، آن گروه یا طبقه مورد تأیید عموم مردم قرار می‌گیرند و اذهان جمعی آن طبقه را قبول می‌کنند.

طریقه میانجیو را چون طریقه سیّد الطّایفه امام الائمه شیخ جنید بغدادی ـ رحمه الله ـ یافتم و اصحاب ایشان را چون اصحاب وی چه هر سلسله از سلاسل که به سیّد الطّایفه نرسد، مشایخ آن را معتبر ندارند(داراشکوه، بی‌تا: ۲۲).

هژمونی از راه ایدئولوژی عملی می‌شود، ولی شامل تفکّرات و ادراک کاذب نیست. گروه در حال گذر به هژمونی نیاز دارد که منظومه‌ای ایدئولوژیک تشکیل دهد تا قادر باشد در نقش سیمان ظاهر شود و جبهه‌ای از گروه‌های اجتماعی را با هم متّحد کند (راجر، ۱۳۹۹: ۱۵۶ و ۳۷). در بیان مسئله تصریح شد که فرقه‌های مختلفی از صوفیان وجود داشتند که هر صوفی‌ای به آن تعلّق خاطر داشت. حال اگر آن فرقه چهرهٔ مثبتی در جامعه داشت، سیمای صوفی مورد نظر نیز مثبت دانسته می‌شد. سیمای میانجیو نیز از آنجا که به جنید تمایل دارد، مثبت جلوه داده شده است و مشایخ نیز هر صوفی‌ای که به آن فرقه تعلّق خاطر نداشته باشد، دارای اعتبار نمی‌دانستند.

۴-۳-۴. انطباق مشترک فکری نویسنده با شیخ

داراشکوه در جای جای سکینه‌الاولیا، میانجیو را پیرو جنید صحوگرا معرفی کرده است. از مباحثی که در بیان مسئله مطرح شد، پیداست هر کسی پیرو هر فرقه‌ای باشد، از آن فرقه و اشخاصی که به آن تعلّق دارند، سیمای مثبتی طرح خواهند کرد.

از خلفای حضرت سید الطایفه می‌گفت من سی سال فضله شیخ جنید را به دست خود برداشته‌ام. بخاطرم گذشت که شکست نفس است که مصدر این قسم خدمتی شده و بعد از آنکه بر جای شیخ نشسته باشد، این کلام را خدمت حضرت میانجیو گفتم فرمودند: چندان کاری نبود که می‌کرد، کار آن است که سید الطایفه در حقّ او کرده، باطن او را از ما سوی الله پاک کرده(همان: ۳۸).

آنتونیو همه ارتباط‌های متجلّی‌کننده سازمان‌ها را می‌شناسد.

«از جایی که جامعه مدنی حوزه نزاع طبقاتی و مردمی است، در این حوزه گروه اجتماعی غالب، اقدام‌کننده هستند، هژمونی خود را ایجاد می‌کنند و در برابر همین بخش است که گروه‌های اجتماعی تحت سلطه می‌توانند به مخالفت بپردازند و هژمونی جایگزین ـ یک ضد هژمونی ـ را شکل دهند»(راجر، ۱۳۹۴: ۳۵).

طبق مباحث مطرح شده در بیان مسئله، دو فرقهٔ صحویه و سُکریه آرای مخالفی دارند و در برابر یکدیگر صف آرایی کرده‌اند و می‌توانند گروه‌های ضدّ هژمونی را شکل دهند. میانجیو پیرو جنید صحوگراست و همچنانکه دیده می‌شود در برابر شبلی و حلاّج که متمایل به سُکر هستند، جبهه‌گیری کرده است.

استاد ما «سری» مریض شد. طبیب حاذقی معرفی کردند و بول او را در شیشه‌ای به طبیب نشان دادیم... آنگاه گفت: «چنین میفهمم که بول عاشقی است». جنید گوید: گوئی مرا برقی زد بیهوش شدم. پس از آن نزد سری بازگشتم و داستان را به او گفتم. گفت: «خدایش بکشد، چه بینشی دارد!». گفتم: «استاد! آیا محبّت از بول آشکار شود؟» گفت: «بله» (ملاصدرا، ۱۳۶۶: ۱۰۶).

سری سقطی بزرگمرد تاریخ تصوّف است که به امام تصوّف شهرت دارد. وی اهل تسنن و قائل به شریعت است. در عصر صفوی که شریعت و مذهب حرف اصلی را می‌زد، جای بسی تعجّب است که چنین اشخاصی چهرهٔ مثبتی در جامعه داشته باشند و تصوّف آنها تصوّف حقیقی به‌شمار آید.

۵-۳-۴. باور به الهام غیبی

قابل ذکر است که دولتمردان صفوی بیش از آنکه با ظلم‌ستیزی، دنیاگریزی، دوری از شهوات و طمع‌ورزی و دفاع از مظلومان قدرت یافته باشند، با اعتقادات غالیانه در اجتماع نفوذ کردند.

اسحق خواجه می‌فرموده پیش از آنکه به شرف صحبت حضرت خواجه مشرّف شوم چندین سال مرا جذبه قوی رسیده بود. به مزار خواجه محمدعلی ترمدی رفتم اشارت رسید بازگرد که مقصود تو بعد از ۱۲ سال در بخارا حاصل خواهد شد و آن موقوف به ظهور حضرت خواجه بهاءالدّین نقشبند است(واعظ کاشفی، بی‌تا: ۲۸).

به اعتقاد گرامشی تنها در صورتی یک جبهه یا «بلوک تاریخی» امکان ظهور دارد که توانایی تغییر و تحوّل داشته باشد. گرامشی برای ایجاد یک دسته هژمونتیک نوین در جامعه مدنی بر نقش فکری و نظری تکیه کرده است(بوکوک، ۱۳۹۹: ۱۳۷). در عصر صفوی صوفیان اذهان مردم را در جهت تقدّس به خویش ـ تا حدّی که از جانب حقّ الهاماتی برای آنها رخ می‌دهد ـ سوق دادند که گاهی همین مواضع آنها سبب اعمال قدرت و ایجاد گروه هژمونتیک شد و گاهی افراط در آن، به‌خصوص در نیمه دوم عصر صفوی سبب کاهش قدرت آنها و ایجاد گروه ضد هژمونتیک شد.

اگر از ابویزید بسطامی نقل کنند نه لفظاً درست است و نه معناً و اگر ثابت شود چنین گفتاری از او شنیده شده سخنی است از زبان حقّ و او به صورت ذکر پیش خود بیان می‌کرد. اگر از او شنیده شود «خدائی جز من نیست» این سخن جز بر الهام خداوند نمی‌توان حمل کرد (ملاصدرا، ۱۳۶۶: ۵۸-۵۷).

ملاّصدرا در کسر اصنام جاهلیه، سخنان بایزید بسطامی را حمل بر الهام خداوند به وی کرده است که به صورت وردی در ذهن و زبان بایزید جاری شده است.

۴-۴. هژمونی سیاسی

- **موضع‌گیری پادشاه**

مقام متصوّفه در این عصر به حدّی والاست که پادشاهان برای اینکه نظر مساعدی در جامعه کسب کنند، به تعامل با این قوم می‌پرداختند و در مقابل، صوفیان نیز به تأیید حاکمان تکیه می‌کردند.

از فرزندان پادشاه که لیاقت جانشینی نداشت، در لاهور بر تخت نشت و کس بخدمت حضرت میانجیو فرستاد که شما پیش من آیید یا دستار خود جهت تبرّک بفرستید. قبول نکردند. فرمودند: پادشاهان را با گدایان چه کار؟ باز آن بی‌ادب کس خود برای الحاح فرستاد. حضرت از روی غضب دستار بر زمین زدند. در یک ماه آن ناخلف را کور کرده، کشتند(داراشکوه، بی‌تا: ۱۱۰).

به عقیدهٔ گرامشی سیاست هنگامی به دانش و علم بدل می‌شود که پایه‌هایش در شرح مشخّص ارتباطات عینی، پایه‌های مختلف ساختار جامعه، ارتباط بین روابط عینی، شکل گرفتن ایده، سازماندهی‌های روبنایی و حرکت و جریان دوطرفه‌ای باشد که میان اینها با هم و دیگری برقرار می‌شود. و از آن حرکت، وقایع تاریخی نشأت می‌گیرد(گرامشی، ۱۳۹۸: ۱۲۰). در این عصر

سیاستی حاکم است که وقایع تاریخی را پیش می‌برد. هر سلسله‌ای در این دوره ناگزیر باید به طور مستقیم از منافع حکومتیان دفاع کنند و یا به طور غیر مستقیم با آنها در تعامل و مصالحه باشد. چنانکه دیده میشود، میانجیو درنهایت دستار خود را به پادشاه می‌دهد .

در تاریخی که میرزا خلیل در سمرقند پادشاه و میرزا شاهرخ در خراسان بود، خواجه گاهی برای کفایت مهمّات مسلمانان رقعه به میرزا شاهرخ می‌نوشتند، میرزا خلیل را از آن ناخوش می‌آمده است. بعد از اعلام دشمنی، نشان میرزا شاهرخ برای میرزا خلیل رسید مضمون آنکه رسیدیم باید جای جنگ مقرّر سازد، پس میرزا شاهرخ، میرزا خلیل را به قتل رسانید(واعظ کاشفی، بی‌تا: ۱۰۹-۱۰۸).

اعتبار بزرگ و شیخ صوفیان بعد از شاه گاهی اقتدار و ارزش پادشاه را با چالش رو به رو می-کرد و این گونه چالش‌ها به طور معمول، با توسّل شاه به اصول صوفی‌گری قابل حلّ بود و امتحانی از وفاداری به خود او محسوب می‌شد. با این تفاسیر معلوم می‌شود که پادشاهان عصر صفوی در ایران و خارج از آن تبعیت مرید از مراد را از جنبهٔ مذهبی به جنبهٔ سیاسی کشانده بودند، به طوری که از رأی اعتماد شیوخ استفاده میکردند و به دولت خود صورتی مثبت می‌دادند. همچنانکه در متن بیان شده دیده می‌شود، حتّی به این منظور جنگ نیز رخ می‌داده است.

صوفیه را لازم آمده تا اگر خواستار نفوذ در اذهان پادشاهانند باید آنان را به انواع ورزش‌های نفسی و بدنی ورزیده کنند و عقولشان را به اقسام آداب شرعی پاک کنند تا نفوسشان صافی پذیرد و اخلاقشان پاکیزه شود(ملاصدرا، ۱۳۶۶: ۶۱).

در نظام سلطنتی حکم تأیید پادشاه و صوفی متقابل است، چنانچه صوفیان سبب چهرهٔ مثبت پادشاه شوند، پادشاهان نیز باید مشایخ را مورد تأیید قرار دهند. مونتسکیو نیز در کتاب مدرنیتهٔ سیاسی بیان می‌کند که «وحشی‌گری نظامیان به قدرت رسیده و به فرمانروایی رسیده را قدرت‌های روحانی عصر تنظیم و کنترل می‌کردند» (باربیه، ۱۳۸۳: ۲۸۳). با وجود این مسائل، صوفیان در اوایل حکمرانی شاه عباس اوّل در برابر پادشاه ایستادند و نتیجهٔ عمل خود را دیدند و سرکوب شدند. پادشاهان از آن به بعد سعی کردند با نادیده گرفتن متصوّفه و تحقیر آنان از اهمیّتشان کم کنند. چهرهٔ مثبتی که صوفیان داشتند خدشه‌دار شد و به چهره‌ای منفی در جامعه تنزّل پیدا کردند. «با اقدامات شاه عباس، قزلباش به خواری افتاد. به طوری که دیگر قادر نشد مقام پیشین خود را کسب کند؛ زیرا وی در پی فیصله عصیانی که صوفیان در کشور داشتند، برآمد» (موسوی، ۱۳۹۶: ۱۱۹). هرچند «بعد از شاه عباس پادشاه برای جلوگیری از رشد علما، مجبور شد به صوفیان میدان دهد تا از این طریق بتواند جریان‌های اجتماعی و نیروگیری‌های علما که نفوذ آنها را با خطر مواجه می‌کرد، تعادل ایجاد کند» (زرین‌کوب، ۱۳۸۵: ۲۵۸)؛ اما چندان نپایید و به زوال گرایید.

۴-۴. هژمونی مذهبی

- **جنبه تقدّس متصوفه**

جنبهٔ تقدّس و سیمای مذهبی مشایخ، یکی از دیگر عوامل قدرت یافتن متصوّفه در عصر صفوی است که در طول تاریخ قدرت یافته و موجب چهرهٔ مثبت مشایخ شده است.

مدام اخلاص با شیخ میانجیو بوده، مردم با نذر و نیاز بملازمت حضرت می‌رسیدند، ولی از سلاطین و امراء مطلق نذر نمی‌پذیرفتند و اگر ازین طایفه کسی به خدمت وی برای نذر زری می‌آورد، می‌فرمودند: مرا فقیر دانسته آورده‌اید؟ من غنی‌ام ـ کسی که خدای تعالی را داشته باشد، فقیر نیست(داراشکوه، بی‌تا: ۴۴).

انقلاب‌های مذهبی برخلاف انقلاب‌های سیاسی که به کشور و مردم یک ملّت محدود شده‌اند، گستره وسیعی داشته‌اند. با نگاهی ژرف درک می‌شود یک دین هرچه کیفیت‌های جهانی و انتزاعی‌تری داشته باشد، نفوذ بیشتری خواهد داشت و به تفاوت‌هایی که مربوط به قوانین است کمتر توجّه می‌کند (روبرت، سیمور، ۱۳۷۳: ۱۹). از مطالعهٔ آنچه در بیان مسئله مطرح شد، مبرهن است، عوامل بسیاری سبب چیرگی مشایخ دوره صفوی می‌شود. یکی از این عوامل تقدّس مذهبی آنها است. در این دوره مذهب تشیّع رواج داشت و اعمال و اندیشه‌های افراد را تحت تأثیر قرار داده بود، متصوّفه هالهٔ تقدّس خاصّی داشتند. تا اندازه‌ای که مردم برای استجابت دعاهایشان برای آنها نذری می‌بردند. رواج تفکّرات حاصل از مذهب در خارج از ایران نیز دیده می‌شد.

«بسیاری از افراد با استفاده از زور قدرت را به دست نیاورده‌اند، بلکه قدرت به روش سنّت، مشروعیت یافته است، خصوصاً قدرت بسیاری از آنان به کمک مذهب تقدیس و تطهیر شده است، طوری که تمام منابع انحصاری اقتدار و چیرگی را کسب کرده‌اند»(روبرت؛ سیمور، ۱۳۷۳: ۳۱).

همین بینش و هالهٔ تقدّسی که برای این صوفیان در نظر می‌گرفتند، سبب می‌شد که به مراد دل خود برسند. گاه اعمال مشایخ از سر ذوق و گاه برای ریاکاری بوده است و در دورهٔ دوم عصر صفوی به جنبهٔ ریا بیشتر بوده‌است؛ همچنانکه ملاّصدرا میگوید:

برخی از صوفیان این عهد عقلی ضعیف دارند، طبعی خشن، فکری عصیانگر که نه پذیرای نقش‌های علمی تواند بود و نه آمادگی تجلّیات قدسیّه دارد(ملاصدرا، ۱۳۶۶: ۴۲). *سالک حق‌جوی هرچه به والاترین مقامات رسیده باشد از امتحانات الهی غافل نتواند بود تا آن ناسالک را چه رسد. پس رهرو راستین می‌باید به پیامبر اکرم، ائمهٔ معصومین که به فلاح رسیده‌اند، اقتدا کند و تا زمانی که در دنیاست درِ مخالفت با هواها را هرگز به روی خود نبندد* (همان: ۷۲).

به عقیدهٔ گرامشی وقتی یک طبقه اجتماعی اجرای قدرت می‌کند، درنهایت تبدیل به طبقه مسلّط می‌شود، ولی حتّی اگر قدرت را در دست داشته باشد، همچنان باید «زمام رهبری» را هم داشته باشد (راجر، ۱۳۹۹: ۹۳). متصوّفه در این عصر می‌توانستند با توجه به موارد مطرح شده در سخن ملاّصدرا همچنان زمام رهبری و قدرت را در دست داشته باشند، ولی چون نتوانستند بر این اعمال جامهٔ عمل بپوشانند قدرت را از دست دادند.

۵-۴. هژمونی اقتصادی

وضعیت اقتصادی صوفیان عصر صفوی در سطح بالایی بوده است. نسبت به صوفیان سده‌های آغازین که از دنیا اعراض می‌کردند، در این عصر صوفیانی وجود دارد که به تجارت مشغول هستند.

طریق امیرشاه در کسب معاش آن بوده که از صحرا نمک می‌آورده و می‌فروخته و از دنیا به اندازهٔ کفاف تصرّف می‌کرده می‌فرموده: هر گرفتنی را جواب گفتنی در عقب است، پس همیشه به خدمت بندگان خدا مشغول بوده(واعظ کاشفی، بی‌تا: ۸۴).

در عصر صفوی، توان مالی و اقتصادی حاکمان بالا بود «جبرئیل پدر شیخ صفی همانند اسلاف خود علاوه‌بر تمایل به عوالم معنوی، از راه زراعت و حشمداری صاحب مال و ثروت فراوان بوده است» (ابن بزار، ۱۳۷۶: ۷۶). ممکن است همین گزینه در کسب قدرت تبار شیخ صفیّ الدّین سبب شده است تا این دولت به حکومت مستقل دست پیدا کند و تشیّع را به‌عنوان مذهب رسمی اعلام کند. در این دوره قدرت اقتصادی مشایخ متصوّفه نیز قابل ملاحظه است و پیداست که از شرایط مساعدتری برخوردار بوده‌اند و همین امر نیز در قدرت یافتن بی‌تأثیر نبوده است.

۵. نتیجه‌گیری

این پژوهش بر اساس نظریهٔ هژمونی آنتونیو گرامشی صورت گرفته است که به معنای تسلّط، قدرت و غلبهٔ عنصری بر عناصر دیگر است و از نظر گرامشی ارتباطی است که به جای تکیه بر زور و اجبار از اقناع برای رهبری استفاده می‌کند. پژوهش حاضر سیمای تصوّف و مشایخ عهد صفوی را مورد بررسی قرار داده است و نشان می‌دهد، در عهد صفوی که با غلبه صوفیان قزلباش آغاز شده بود مسائل سیاسی، فرهنگی، اجتماعی، اعتقادی، اقتصادی و مذهبی بسیاری چون فرهنگ رفتاری شیوخ، داشتن شیخ ممتاز، تبلیغ شاگردان، قائل بودن کرامات برای شیوخ، تعلّق طریقه به یک صوفی بزرگ، انطباق مشرب فکری با شیوخ، باور به الهامات غیبی، موضع صاحبان قدرت، جنبهٔ تقدّس متصوّفه و... سبب شده تا این گروه در آغاز عهد صفوی به گروه هژمون تبدیل شوند. در این زمان مذهب تشیّع مذهب رسمی بود و اکثر صوفیان در ایران و خارج از آن تحت تأثیر تفکّرات حاصل از آن مذهب بودند. بدینجهت متصوّفه دارای چنان چهره‌ای شدند که همچون خداوند پرستش می‌-شدند. مردم و مریدان به خاطر آنها می‌جنگیدند و از بذل جان و مال در راه ایشان دریغ نمی‌-کردند. همین تفکّرات باعث شد ـ همچنانکه در مقالهٔ حاضر دیده می‌شود ـ هژمونی ایدئولوژیک پررنگ‌تر از سایر هژمونی‌ها باشد. در نتیجه مسائلی تبیین شد که در دورهٔ اوّل عصر صفوی سبب هژمونیک شدن این گروه از متصوّفه شد. ولی در دورهٔ دوم آنها را به گروه ضدّ هژمون تبدیل کرد و پادشاهان و مردم در برابر صوفی‌نمایان و طریقت متصوّفه جبهه‌گیری کردند و مقام و قدرت آنها در جامعه تنزل پیدا کرد.

منابع

- آجیلی، هادی؛ جلوداری، ام‌البنین (۱۳۹۵). *«بایسته‌ها و الزامات شکل گیری هژمونی جهانی و منطقه‌ای»*، فصلنامه پژوهش‌های سیاسی، دورهٔ ۶، شمارهٔ ۵، صص ۱-۲۰.
- ابن‌بزار اردبیلی، درویش توکلی (۱۳۷۶). *صفوه‌الصفا*، مقدمه و تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: زریاب.
- باربیه، موریس (۱۳۸۳). *مدرنیتهٔ سیاسی*، ترجمهٔ عبدالوهاب احمدی، تهران.
- بوکوک، روبرت (۱۳۹۹). *هژمونی در باب چگونگی سیاست اخلاقی*، ترجمه بهزاد باغی دوست و کاوه عباسی تهران: گام نو.
- داراشکوه، محمد (بی‌تا). *سکینه‌الاولیا*، به کوشش سید محمد رضا جلالی نائینی و تاراچند، انتشارات مؤسسه مطبوعات علمی، بی‌جا.
- راجر، سایمون (۱۳۹۴). *درآمدی بر اندیشه‌های سیاسی آنتونیو گرامشی؛ هژمونی، انقلاب و روشنفکران*، ترجمهٔ محمد کاظم شجاعی، تهران: سبزان.
- ---------- (۱۳۹۹). *درآمدی بر اندیشه‌های سیاسی آنتونیو گرامشی*، ترجمه محمد اسماعیل نوذری، تهران: پارمیدا.
- روبرت، دوز و سیمور، مارتین لیپست (۱۳۷۳). *جامعه‌شناسی سیاسی*، ترجمه محمد حسین فرجاد، تهران: توس.
- زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۷۸). *ارزش میراث صوفیه*، چاپ هجدهم، تهران: امیر کبیر.
- ---------- (۱۳۸۵). *جستجو در تصوف ایران*، تهران: امیر کبیر.
- سبزه‌ای، م. (۱۳۸۶). *«بررسی مقایسه‌ای دیدگاه‌های هگل، مارکس و گرامشی دربارهٔ دولت و جامعه مدنی»*، پژوهش علوم سیاسی، شماره چهارم، صص ۱۰۳- ۹۵.
- سجادی، ضیاء الدین (۱۳۸۸). *مقدمه‌ای بر مبانی عرفان و تصوف*، تهران: سمت.
- شایگان، داریوش (۱۳۹۷)، *آیین هندو و عرفان اسلامی*، ترجمهٔ جمشید ارجمند، تهران: فرزان.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۸۶). *تاریخ ادبیات در ایران*، جلد پنجم، چاپ چهاردهم، تهران: نگار هاتف
- قنبری عبدالملکی، رضا؛ فیروزیان‌پور، آیلین (۱۳۹۹). *«بازنمایی هژمونی و ضد هژمونی در گفتمان شعر جمهوریِ محمدتقی بهار بر مبنای آرای آنتونیو گرامشی»*، فصلنامه پژوهش زبان و ادبیات فارسی، شماره ۵۶، صص ۷۷-۱۰۴).
- گرامشی، آنتونیو (۱۳۹۸). *گرامشی و انقلاب؛ مقالاتی پیرامون انقلاب اکتبر*، ترجمهٔ علیرضا نیاززادهٔ نجفی، تهران: چرخ.

- ---------(۱۳۹۹). *دفترهای زندان*(دفتر اول و دوم)، ترجمه حسن مرتضوی، تهران: چرخ.
- ---------(۱۳۹۶). *دولت و جامعهٔ مدنی*، ترجمهٔ عباس میلانی، چاپ چهارم، تهران: اختران.
- لاکلائو، ارنستو؛ موفه، شانتال (۱۳۹۲). *هژمونی و استراتژی سوسیالیستی*، تهران: ثالث.
- ماسه، هانری، (۱۳۵۷). *معتقدات و آداب ایرانی*. ترجمه محوری روشن‌ضمیر. تهران: موسّسهٔ تاریخ و فرهنگ ایران.
- ملاصدرا، صدرالدین محمد (۱۳۶۶). *عرفان و عارف‌نمایان*؛ ترجمهٔ کسر اصنام الجاهلیه، ترجمهٔ محسن بیدارفر، چاپ دوم، تهران: الزهرا.
- موسوی، سید جلال (۱۳۹۶). *تصوف عصر صفوی و ادبیات آن دوره*، تهران: امیر کبیر.
- نوذری، حسینعلی (۱۳۸۰). *فلسفه تاریخ، روش‌شناسی و تاریخ‌نگاری*، تهران: طرح نو.
- واعظ کاشفی، فخرالدین علیبن حسین (بی‌تا). *رشحات عین‌الحیات*، با مقدمه و تصحیح علی اصغر معینیان، تهران: بنیاد نیکوکاری نوریانی.

References

Ajili, H., & Jaloudari, E. M. (2016). Bayastehā va alzāmāt-e shekl giri-ye hezhmoni-ye jahāni va minā-yi. *Faslname-ye Pazhouhesh-hā-ye Siyasi*, 6(5), 1-20.

Ibn Bazar Ardebili, D. T. (1997). *Safwat al-Safa* (Gholamreza Tabatabai Majd, Ed.). Tehran: Zaryab.

Barbier, M. (2004). Modernity political (Abdolvahab Ahmadi, Trans.). Tehran: Negar.

Boccock, R. (2020). *Hegemony: The way of ethical politics* (Behzad Baghi Doost & Kaveh Abbasi, Trans.). Tehran: Gam-e No.

Dar Ashkuh, M. (n.d.). *Sakina al-Awliya* (Seyed Mohammad Reza Jalali Naeini & Tara Chand, Eds.). Scientific Press Institute.

Roger, S. (2015). *Darāmadi bar andishehā-ye siyasi-ye Antonio Gramsci: Hegemony, enqelāb va roshanfekrān* (Mohammad Kazem Shojai, Trans.). Tehran: Sabzan.

Roger, S. (2020). *Darāmadi bar andishehā-ye siyasi-ye Antonio Gramsci* (Mohammad Esmail Nozari, Trans.). Tehran: Parmida.

Robert, D., & Lipset, M. S. (1994). *Jām'e shenāsi-ye siyasi* (Mohammad Hossein Farjad, Trans.). Tehran: Toos.

Zarinkoub, A. (1999). *Arzesh-e mirāth-e Sufi-ye* (18th ed.). Tehran: Amir Kabir.

Zarinkoub, A. (2006). Jostojū dar tasavof-e Irān. Tehran: Amir Kabir.

Sabzeh-ei, M. (2007). Barrasi-ye moghayese'i didgahā-ye Hegel, Marx va Gramsci darbareh-ye dolat va jām'e-ye madani. *Pazhouhesh-e 'olum-e Siyasi*, 4, 95-103.

Sajjadi, Z. D. (2009). *Maqdame'i bar mabāni-ye ‘irfān va tasavof*. Tehran: Samt.

Shaygan, D. (2018). *Ain Hindu va ‘irfān-e islami* (Jamshid Arjomand, Trans.). Tehran: Farzan.

Sadafi, Z. (2007). *Tarikh-e adabiat dar Iran* (Vol. 5, 14th ed.). Tehran: Negar Hafez .

Qanbari Maleki, R., & Firoozianpour, A. (2020). Baz namāyi-ye hejmāni va zed-hejmāni dar gofteman-e she'r-e Jomhuri-ye Mohammad Taghi Bahar bar mabnā-ye arā-ye Antonio Gramsci. *Faslname-ye Pazhouhesh-e Zaban va Adabiyat-e Farsi*, 56, 77-104.

Gramsci, A. (2019). *Gramsci va enqelāb: maqālati pirāmūn-e enqelāb-e oktobri* (Alireza Niazadeh Najafi, Trans.). Tehran: Charkh.

Gramsci, A. (2020). *Daftarhā-ye zendan (Daftar-e avval va dovvom)* (Hassan Mortazavi, Trans.). Tehran: Charkh.

Gramsci, A. (2017). *Dolat va jām'e-ye madani* (Abbas Milani, Trans., 4th ed.). Tehran: Akhteran.

Laclau, E., & Mouffe, C. (2014). *Hegemony va stratijī-ye socialistī* (Anonymous Trans.). Tehran: Salis.

Masse, H. (1978). *Mo'taqidāt va ādab-e Irāni* (Mohavereh Roshan Zamir, Trans.). Tehran: Iranian History and Culture Institute.

Mulla Sadra, S. M. (1987). *'Irfān va 'arif-namāyan: Tarjomeh-ye Kasr al-Asnāmod al-Jāhiliyya* (Mohsen Bidarfar, Trans., 2nd ed.). Tehran: Al-Zahra.

Mousavi, S. J. (2017). *Tasavof dar 'asr-e Safavi va adabiyat-e ān dor* . Tehran: Amir Kabir.

Nozari, H. (2001). *Falsafeh-ye tarikh, ravesh-shenasi va tarikh-negari*. Tehran: Tarh-e No.

Vaez Kashefi, F. A. (n.d.). *Rashahat-e 'Ayn al-Hayat* (Ali Asghar Moeiniyan, Ed.). Tehran: Boniyād-e Nikookāri-ye Nooriani.